

วิจารณ์หนังสือ

ทุนนิยมขุนนางไทย (พ.ศ.2475-2503)

สังคิต พิริยะรังสรรค์

สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,

ชุดประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย,

450 หน้า (รวมภาคผนวก)

ราคา 58 บาท, 2526

เป็นที่น่ายินดีอีกวาระหนึ่งที่สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ ได้สร้างสรรงานพิมพ์ที่มีคุณภาพ และปริมาณ รวมทั้งข้อมูลที่ หนาแน่นดังเช่น ทุนนิยมขุนนางไทย ของสังคิต ออกมาให้ผู้สนใจ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย และแนวทางการเปลี่ยนแปลงสังคม ไทยในอนาคตได้อ่านกัน นอกเหนือจากงานเล่มอื่น ๆ ในเครือ ข่ายเดียวกันนี้ ไม่ว่าจะเป็นต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศ ไทย ของสิริลักษณ์ ศักดิ์เกียรติงไกร ระบบเจ้าหน้าที่นายออกกรมัยกรุงเทพ ยุคต้น ของ ญาติ ประภาพันธ์ หรือวิวัฒนาการเศรษฐกิจ ชนบทในภาคกลางของประเทศไทย โดยสุวิทย์ ไพทยวัฒน์

หนังสือเล่มนี้ผู้วิจารณ์ได้รับการอนุเคราะห์จากอาจารย์ วิชา สมสวัสดิ์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดส่ง ไปให้ที่ต่างประเทศ ผู้วิจารณ์ขอถือโอกาสขอบคุณไว้ด้วย ณ ที่นี้

ล้วนมีส่วนที่ให้ภาพของพัฒนาการเศรษฐกิจสังคมไทยด้านต่าง ๆ ทั้งในรั้วในวังและในท้องนา จนถึงงานเศรษฐกิจ-สังคม-การเมืองร่วมสมัย อย่างเช่น **โรงงานบ้านนา (เศรษฐกิจชาวนา-กรรมกร) การผูกขาดเศรษฐกิจไทย** ของเศรษฐสยาม (นาม-แฝง) นักเขียนคอลัมน์มีชื่อประจำค่ายสยามรัฐรายสัปดาห์ตลอดจน **การขยายตัวของระบบทุนนิยมในประเทศไทย** (พ.ศ. 2488-ปัจจุบัน) สมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ) รวมทั้ง**เศรษฐกิจไทย** ของผู้เขียนคนเดียวกันที่เขียนคอลัมน์เศรษฐกิจเป็นประจำให้กับสยามใหม่ เมื่อสองปีก่อน และมดิชน รายสัปดาห์ในปัจจุบัน กล่าวอย่างสรุปก็คือ งานวิชาการ และกึ่งวิชาการเหล่านี้มีส่วนกลมทับช่องว่างของภาวิวัฒนาการของสังคมเศรษฐกิจไทยอย่างเป็นระบบให้ได้ภาพเต็มชัดมากขึ้น ๆ งานของสังคิต ก็จัดได้ว่ามีส่วนดังกล่าวข้างต้นนี้อยู่มากที่สุด ดังที่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นบุกเบิกคนหนึ่งภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ได้กล่าวเอาไว้ตอนหนึ่งในคำนำของหนังสือเล่มนี้ว่า “.....ขณะที่หนังสือต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)” ของคุณสิริลักษณ์ ศักดิ์-เกรียงไกร ให้ภาพการที่นายทุนต้องขึ้นอยู่กับขุนนางในสมัยหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง คุณสังคิตก็ให้ภาพต่อเนื่องว่า แม้ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 แล้ว แม้เลิกระบบสมบูรณาญาสิทธิราช ไปแล้วก็ยังมิที่ทุนนิยมขุนนางต่อมา คณะราษฎรแม้จะมีเจตนาดีที่จะทำการปฏิวัติระดมพิประชาชนไปโดย แต่ก็ทำไม่เสร็จสมบูรณ์ ระบบราชการแบบเดิมหวนกลับฟื้นคืนสู่อำนาจทุนนิยมโดยรัฐที่ปราศจากการควบคุมแท้จริงจากประชาชน กลับกลายเป็นทุนนิยมขุนนาง ระบบราชการแบบเดิมควบคุมระบบทุนนิยม ชนชั้นนายทุนยังต้องพึ่งพาอาศัยชนชั้นขุนนาง คล้ายกันกับระบบก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หนังสือของคุณสังคิตทำให้เกิดคำถามที่สำคัญมากว่า : ทำไมทุนนิยมขุนนางจึงปรากฏเป็นลักษณะเด่น และคงอยู่อย่างยึดเหนี่ยวในสังคมไทย ? เรื่องนี้คงจะเป็นเรื่องที่จะต้องถกเถียงและวิเคราะห์สืบเนื่องกันต่อไปอีก...” คำกล่าวข้างต้นในคำนำของฉัตรทิพย์ นี้เป็นหลักประกันได้อย่างดีถึงคุณค่าของหนังสือเล่มนี้

กล่าวในแง่ของเนื้อหาสาระของหนังสือเล่มนี้แล้ว นับว่าผู้เขียนสามารถทำการวิเคราะห์วิัจัยด้วยความอดุสาหวิริยะ โดยไม่เพียงแต่วางกรอบและใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์ที่สำคัญเท่านั้น แต่ยังเป็นแบบอย่างที่ดีของการศึกษาวิจัยในเมืองไทยสำหรับอนาคตต่อไปด้วย คือ การค้นคว้าหาข้อมูลอย่างละเอียดจากแฟ้มการประชุมของบริษัทต่าง ๆ ที่

กระทรวงพาณิชย์ รวมทั้งการสัมภาษณ์ผู้มีส่วนร่วมในกิจการเหล่านั้น จนยากที่จะหาข้อมูลหรือข้อวิจารณ์มาหักล้าง ในส่วนนี้ผู้วิจารณ์เองใคร่ขอแสดงความยินดีกับความสำเร็จอันนี้ด้วย อย่างไรก็ตามผู้วิจารณ์มีข้อคิดเห็นบางประการเกี่ยวกับวิธีการและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษา ซึ่งมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเนื้อหาอันเพียบแน่นไปด้วยข้อมูลประเภทต่าง ๆ เพราะไม่อาจปฏิเสธได้ว่าตัวแบบแนวคิดหรือทฤษฎีมีส่วนกำหนดไม่ทางตรงก็ทางอ้อมให้ผลการวิจัยออกมาอย่างที่เห็นและเป็นอยู่ และอาจถือได้ว่าเป็นการวิพากษ์เศรษฐศาสตร์การเมืองมาร์กซิสต์ไทย ครอบคลุม 10 ปี นับแต่ 14 ตุลาคม 2516 ด้วยเช่นกัน

เพื่อมิให้การวิจารณ์ที่จะมีต่อไปนี้หลุดลอยออกไปจากการรับรู้ที่มีไม่มากนักของแวดวงวิชาการบ้านเรา ผู้วิจารณ์จะไม่แสวงหาหรืออ้างอิงถึงทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทุนนิยมขุนนางอีก นอกเหนือจากที่ผู้เขียนได้ยกมากล่าวเอาไว้แล้วในหนังสือเล่มนี้ และเนื้อหาสาระสำคัญที่ผู้วิจารณ์ใช้เป็นข้อมูลสำหรับการวิจารณ์ในที่นี้จะขีดวงอยู่เฉพาะ 2 บทแรกของหนังสือเล่มนี้เท่านั้น คือ บทที่ 1 ทฤษฎีทุนนิยมขุนนาง (หน้า 1-19) และ บทที่ 2 กำเนิดทุนนิยมขุนนาง พ.ศ. 2398-2475 (หน้า 20-75 และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หน้า 20-29 ที่กล่าวถึงลักษณะของพ่อค้าก่อน พ.ศ. 2398)

ในบทที่ 1 จากการที่ผู้เขียนได้ให้ความหมายของ “ทุนนิยมขุนนาง” โดยใช้ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและลักษณะประวัติศาสตร์ของทุน ทำให้ผู้เขียนแบ่งกลุ่มของผู้ให้ความหมายทุนนิยมขุนนางนี้ออกเป็น 2 กลุ่มด้วยกัน คือ ทุนนิยมขุนนางอย่างแคบและอย่างกว้าง (หน้า 1) แม้ว่าผู้เขียนจะยกเอาชื่อนักคิดหรือสำนักคิดขึ้นมากล่าวถึงมากมายชื่อด้วยกันก็ตาม (ดูรายชื่อเหล่านี้และแนวคิดได้ ในหน้า 1-10) แต่ส่วนใหญ่ของแนวคิดนี้กำหนดว่าทุนนิยมขุนนางเกิดขึ้นจากเงื่อนไขการรุกรานทางเศรษฐกิจของประเทศ (ทุนนิยมผูกขาด) โดยทุนขุนนางอาศัยกลไกของระบบราชการ หรือกลไกรัฐเป็นเกราะหรือเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพื่อตนเองหรือหมู่คณะ ทั้งนี้ดูเหมือนว่าผู้เขียนกำหนดให้هما เจ้อ ตุง เป็นหัวหน้าของนักคิดกลุ่มนี้ (ดังจะเห็นได้จากผู้เขียนได้ยกเอาแนวคิดเรื่อง ทุนนิยมขุนนางของเหมา ไปขยายความอีกในตอนหลัง (หน้า 13-18) ขณะเดียวกันผู้เขียนได้กล่าวถึงแนวคิดของทุนนิยมอย่างกว้างจากทฤษฎีของวิทโฟเกล ในงานของที่ชื่อ **Oriental Despotism** ไว้อย่างคร่าว ๆ เพียงไม่ถึงสามหน้ากระดาษพิมพ์ (หน้า 10-14) และผู้เขียนได้มาสรุปถึงความแตกต่างของสองสำนักคิดไว้ใน

หน้าสุดท้ายของบทที่ 1 ดังนี้ “ข้อแตกต่างระหว่างสำนักคิดของ **เหมา และคณะ** กับวิทโฟเกล ที่เด่นชัดที่สุดก็คือ การพิจารณาถึงการกำเนิดของนายทุนขุนนาง โดยสัมพันธ์กับลักษณะของประวัติศาสตร์ที่แน่นอน กล่าวคือ ทุนขุนนางจะเกิดขึ้นในประเทศเมืองขึ้น หรือกึ่งเมืองขึ้นเท่านั้น และกำเนิดนี้เป็นผลโดยตรงมาจากการรุกรานทางเศรษฐกิจ - การเมืองของประเทศจักรวรรดินิยม แนวคิดนี้เห็นว่า ทุนนิยมขุนนางมีลักษณะเป็นระบบ ซึ่งเป็นการเน้นถึง**ลักษณะของแบบวิถีการผลิตเป็นสำคัญ**” (หน้า 19 - เน้นโดยผู้วิจารณ์)

จากข้อความข้างต้นที่สรุปมาจากบทที่ 1 อาจกล่าวได้อย่างไม่ผิดว่า ผู้เขียนได้ เลือกที่จะใช้แนวคิดหรือทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใดระหว่างสองทฤษฎีที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แม้ว่าผู้เขียนจะไม่ได้ระบุออกมาเป็นตัวอักษรอย่างชัดเจนก็ตาม แต่อาจกล่าวได้ว่าผู้เขียนได้เลือกที่จะใช้แนวคิดของเหมาเป็นหลักสำคัญในการวิเคราะห์ ผู้วิจารณ์เห็นว่า การเลือกใช้ทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใด หรือหลายทฤษฎีพร้อมกัน เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย**ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผิด** ตามที่นักวิชาการหรือนักวิจัยทั่วไปมักเข้าใจกันอยู่ ดังที่มักจะได้ยินข้อความหรือคำกล่าวที่ว่า “ลากข้อมูลมาใส่ทฤษฎี” หรือ “ลากเข้าความ” อยู่บ่อย ๆ ลักษณะเช่นนี้เป็นสัญญาณที่แสดงถึงอาการความเข้าใจที่ผิดพลาดระหว่างทฤษฎีกับข้อมูล และนี่เองคงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มักหลีกเลี่ยงการใช้ทฤษฎีหรือแนวคิดเป็นตัวแบบอย่างมากในวงวิชาการบ้านเรา คำกล่าวของทักษ์ เถลิงเกียรติคุณ จะช่วยยืนยันสิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้เป็นอย่างดี เขากล่าวไว้ว่า “เป็นเรื่องที่น่าแปลกใจสำหรับนักสังคมศาสตร์ในประเทศไทย ว่าไม่ค่อยจะมีผลงานทางวิชาการที่พยายามแสวงหารอบรูปแบบความคิด (conceptual framework) เพื่อที่จะเอื้ออำนวยให้ได้มาซึ่งทฤษฎีทางสังคมและการเมืองที่สามารถจะอธิบายหรือให้ความกระจ่างต่อความเป็นมาและแนวโน้มอนาคตของการวิวัฒนาการทางการเมืองไทย สำหรับระดับวิชาการประเทศไทยปัจจุบัน”¹ เมื่อพิจารณาจากแง่ดังกล่าวแล้ว ในความเห็นส่วนตัวของผู้วิจารณ์ ก็คือ การลากข้อมูลหรือไม่ลากนั้น ไม่ควรเป็นข้ออ้าง ในการปฏิเสธการใช้ทฤษฎี แต่สิ่งที่สำคัญกว่านั้นน่าจะอยู่ที่ว่า จะลากอย่างไร จึงจะให้ผลดีที่สุด นั่นก็คือจะต้องทำการลากอย่างปราศจากความคับแคบ ดายตัวด้านเดียว เพราะในทางตรงกันข้ามข้อมูลที่ขัดแย้งกับทฤษฎีนั่นเองที่เป็นตัวการสำคัญที่จะทำให้ทฤษฎีได้รับการพัฒนาไปอย่างไม่หยุดยั้ง ซึ่งอันตรายนอกจากการลากข้อมูลเข้าหาทฤษฎีอย่างไม่ยึดหยุ่นนั้น มีโทษอย่างมหันต์ เพราะจะเป็นการทำให้ตัวทฤษฎี

หมดลมหายใจไปที่ละน้อยละน้อยและตายทรากลงไปในท้ายที่สุด (นั่นคือ ไม่มีการพัฒนาทางทฤษฎี) ในขณะเดียวกัน การไม่ลากข้อมูลให้เกิดการเคลื่อนไหวไม่ว่าจะไปสู่ทฤษฎีใด ๆ ก็ตามนั้นเปรียบไปแล้วก็คือการทิ้งให้**ข้อมูล**ตาย อยู่กับที่เดิมเหมือนกัน (แน่นอนว่าลักษณะการเช่นนี้เกิดขึ้นให้เห็นอยู่บ่อย ๆ ในวงวิชาการบ้านเรา อุปสรรคที่สำคัญก็ขาดรากฐานการพัฒนาทางทฤษฎีอย่างต่อเนื่องประการหนึ่ง และขาดการส่งเสริมการศึกษาค้นคว้าทางด้านทฤษฎี ตลอดจนการถกเถียงอย่างจริงจังอีกประการหนึ่ง ปรากฏการณ์ข้างต้นนี้ย่อมแยกไม่ออกจากลักษณะของประวัติศาสตร์ที่แน่นอนเฉพาะขั้นตอนหนึ่งของสังคมไทย) แนวทางที่ควรจะเป็นก็คือ การสร้างชีวิตชีวาให้กับข้อมูลและทฤษฎีด้วยการลากทั้งสองสิ่งนี้เข้ามาหากันอย่างวิภาษวิธี และเป็นส่วนรวมทั้งหมด รวมทั้งอย่างมีรากฐานทางประวัติศาสตร์ด้วย ข้อสรุปข้างต้นที่กลายมาเป็นข้อเสนอในที่นี้มันเกิดจากการตระหนักถึงคุณูปการและหน้าที่ของทั้งทฤษฎีและข้อมูลนั่นเอง เพราะในขณะ**ที่ทฤษฎีมีข้อดีในการช่วยแยกแยะข้อมูลที่มีจำนวนมากมายมหาศาล แดกแยก กระจัดกระจาย ทั้งที่มีนัยสำคัญและไม่สำคัญให้เข้ามาเป็นรูปร่างมีความสัมพันธ์กันเป็นระบบ ข้อมูลก็มีคุณูปการในการหักท้วง ตักเตือนรวมถึงการปฏิเสธ การล่องลอยของความคิดที่ติดอยู่กับทฤษฎี กล่าวโดยสรุปรวมแล้ว ท่าทีที่ถูกต้องในการศึกษาวิจัยของเรามีใช้เป็นการเลือกทางสองแพร่งระหว่างทฤษฎีหรือข้อมูล หากควรเป็นการเทียบเรือสองแคว (ทั้งทฤษฎีและข้อมูล)² ต่างหาก**

จากข้อสรุปในท้ายบทที่ 1 ผู้เขียนใช้**เป็นแนวคิดสำคัญ**ในการดำเนินเนื้อหาสำหรับภาควิเคราะห์ที่เป็นจริงต่อไป

ในบทที่ 2 ที่ว่าด้วย กำเนิดทุนนิยมขุนนาง พ.ศ. 2398-2475 นั้น ผู้เขียนใช้เนื้อที่เพียง 10 หน้าเท่านั้น ในการทำความเข้าใจถึงลักษณะของพ่อค้าก่อน พ.ศ. 2398 (หน้า 20-30) โดยที่เหลือทั้งหมดนี้เป็นเรื่องราวหลัง พ.ศ. 2398 เกือบทั้งสิ้น

แม้ว่าเนื้อหาสาระสำคัญเพียงสิบหน้ากระดาษไม่อาจให้เรื่องราวอะไรได้มากนักสำหรับผู้อ่านที่ไม่ได้คุ้นเคยอยู่กับเรื่องราวของชาวจีนในประเทศไทยก่อน พ.ศ. 2398 แต่จากหลักฐานหลายประการก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ในประเทศไทยนั้นมีชาวจีนเข้ามาค้าขายนานแล้ว ซึ่งการค้าขายดังกล่าวมิได้จำกัดแคบ ๆ เฉพาะการค้ากับต่างประเทศเท่านั้น หากมีอิทธิพลครอบคลุมไปถึงการติดต่อค้าขายระหว่างภูมิภาคท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยด้วย ดังที่นักวิชาการหลายท่านได้กล่าวไว้ว่า “ดูเหมือนว่า ในปี พ.ศ. 2398 นั้น ชาวจีนได้ควบคุมการค้าระหว่างภูมิภาคของ

ไทยเอาไว้เกือบสมบูรณ์แล้ว”³ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนก็ได้กล่าวเอาไว้ในทำนองที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เมื่อพูดถึงการค้าผูกขาดโดยชาวจีนว่า “การที่รัฐบาลอนุญาตให้พ่อค้าชาวจีนทำการผูกขาดสินค้าแทนคนนั้นทำให้สามารถขยายการค้าผูกขาดได้อย่างกว้างขวางและทั่วถึง เพราะผู้ผูกขาดจะต้องไปสำรวจผลิตผลที่ตนจะผูกขาดก่อน แล้วจึงมาประมูลต่อรัฐบาล ทั้งยังต้องรับผิดชอบในการรวบรวมผลิตผลที่ตนผูกขาดอีกด้วย” (หน้า 33) “ภายหลัง พ.ศ. 2398 ซึ่งถือได้ว่าเป็นการสิ้นสุดแห่งการค้าผูกขาดสินค้าเกือบทุกอย่างโดยพระมหากษัตริย์ ในทางปฏิบัติก็ยังปรากฏว่าการผูกขาดภาษีอากรเพื่อผูกอยู่” (หน้า 33-34) ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางการค้าของชาวจีนในระบบเศรษฐกิจก่อนการเปิดประเทศ พ.ศ. 2398 อย่างเห็นได้ชัด

ปัญหาที่น่าพิจารณาในตอนนี้มีอยู่ว่า ในทฤษฎีทุนนิยมขุนนางของเหมานั้น ทุนนิยมขุนนางจะเกิดขึ้นได้ในประเทศเมืองขึ้น หรือกึ่งเมืองขึ้นเท่านั้น และการกำเนิดนี้เป็นผลโดยตรงจากการรุกรานทางเศรษฐกิจ-การเมืองของประเทศจักรวรรดินิยม สภาพของนายทุนชาวจีนที่มีอยู่ก่อนสมัยรัชกาลที่สี่ ซึ่งอาจสอบสาวราวเรื่องกลับไปได้ถึงสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น เราจะวิเคราะห์ว่ามีฐานะเป็นอะไรในสังคมไทยช่วงนั้น จะถือว่าเป็นทุนนิยมขุนนางได้หรือไม่ ผู้วิจารณ์เห็นว่าถ้าเราใช้แนวคิดของทุนนิยมขุนนางของวิทโพลแทน ของเหมาและสหายทั้งหลายแล้ว เป็นไปได้แค่ไหนว่าเราจะได้ภาพของการพัฒนาเศรษฐกิจของชาวจีนและการกำเนิดขึ้นเป็นชนชั้นทุนขุนนางตามที่เรียกกันอยู่ขณะนี้ชัดเจนกว่า⁴ ปัญหาข้อหนึ่งที่อาจตามมาจกข้อคิดเห็นข้างต้นนี้ก็คือ จะต้องมีการศึกษาถึงอิทธิพลหรืออำนาจทางเศรษฐกิจของบรรดาเจ้านายขุนนาง ที่เข้าไปเป็นนายทุนการค้านี้ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของขุนนางบางตระกูล เช่น บุนนาค ที่สืบทอดตำแหน่งสำคัญทางการค้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 นั่นคือ ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง หรือเสนาบดีคลัง (ดิสบุนนาค) ทั้งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังได้ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาภลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย อาจกล่าวได้ว่าตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้บวกรับกับความสามารถของบุคคลในตระกูลบุนนาคเอง มีผลทำให้ตระกูลบุนนาคเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองอย่างมาก นับแต่ปลายรัชกาลที่ 3 เรื่อยมาจนถึงต้นรัชกาลที่ 5 ในอดีตที่ผ่านมา เราได้มีการให้ความสนใจศึกษาการลงทุนทางเศรษฐกิจของเจ้านายหลายคนในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง บ้าง นอกจากจะศึกษาถึงนายทุนขุนนางชาวจีน แต่ดูจะไม่มีกรกล่าวถึงเรื่องราวทางเศรษฐกิจของขุนนางที่เป็นนายทุนเลยในประวัติศาสตร์ อาจเป็น

ไปได้ว่าไม่มี แต่กระนั้นการล้มละลายทางเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลนี้ก็ยังไม่ศึกษากันว่าอยู่ดีว่าเป็นไปได้อย่างไร อย่างไรก็ตาม ผู้วิจารณ์ขอตั้งปัญหาที่เอาไว้เป็นคำถามมากกว่าจะเป็นการวิจารณ์โดยตรง ซึ่งอาจจะรวมไปถึงการก่อตัวขึ้นเป็นชนชั้นใหม่ในโครงสร้างศักดินาเดิมที่พร้อมจะรับมือกับอิทธิพลตะวันตก

แต่เนื่องจากในเมื่อผู้เขียนไปให้น้ำหนักส่วนใหญ่อยู่ที่ทฤษฎีของเหมาที่ว่า ทุนนิยมขุนนางจะเกิดขึ้นเฉพาะในสังคมเมืองขึ้นหรือกึ่งเมืองขึ้นเท่านั้น และเป็นโดยตรงมาจากการรุกรานทางเศรษฐกิจของจักรวรรดินิยม เสียแล้ว ดังนั้นผู้เขียนจึงให้ความสำคัญน้อยกับบทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีนในไทยก่อนหน้าที่จะเปิดค้ากับตะวันตกตามสนธิสัญญาเบาริงและเท่ากับเหมาเอาว่าสังคมไทยหลังเบาริงเป็นกึ่งศักดินา-กึ่งเมืองขึ้น เหมือนกับสังคมจีนช่วงก่อนการปฏิวัติ โดยมีได้พิจารณาถึงเนื้อหาสาระก่อนหน้านั้น ผู้วิจารณ์ไม่แย้งความคิดเหมาในเรื่องทุนนิยมขุนนางของจีน ที่เกิดขึ้นสัมพันธ์กันกับลักษณะของประวัติศาสตร์ที่แน่นอนของสังคมจีน แต่สิ่งที่ผู้วิจารณ์เห็นแย้งในที่นี้คือ การนำเอาแนวคิดเรื่องทุนนิยมขุนนางของจีนมาใช้กับสังคมไทย แน่แน่นอนว่าผู้วิจารณ์มิได้ปฏิเสธลักษณะทั่วไปทางทฤษฎีของเหมา แต่การนำเอาทฤษฎีมาใช้ จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ใช้ต้องระลึกลงถึงลักษณะโครงสร้างต่าง ๆ ที่เป็นจริงและในเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่แน่นอนอันหนึ่งของสังคมที่จะทำการวิเคราะห์⁵ เพื่อประกอบกับการวิจารณ์ในส่วนนี้ให้มีลักษณะเป็นการกล่าวลอย ๆ ที่มักจะทำกันในวงวิชาการโดยปราศจากหลักฐานและข้อมูล ผู้วิจารณ์ขอเสนอประเด็นสำหรับการวิจารณ์รวมทั้งเอกสารอ้างอิงบางชิ้น ทั้งนี้ด้วยความปรารถนาที่จะให้มีการพิจารณาเรื่องนี้อย่างละเอียดรอบครอบอีกครั้งหนึ่งเท่านั้น (หรือหลายครั้ง) มากกว่าที่จะเป็นลบล้างการศึกษาวิจัยที่ทำมาทั้งหมด

ประการแรกที่ผู้วิจารณ์เห็นว่าน่าจะนำมากล่าวถึงก่อนอื่นก็คือ วิธีคิดหรือแนวทางในการวิเคราะห์ที่ผู้เขียนนำมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญ แนวคิดอันหนึ่งที่ใช้กันแพร่หลายในหมู่นักวิชาการไทย ที่เรียกตัวเองว่า “เศรษฐศาสตร์การเมือง” ก็คือ ในการวิเคราะห์ถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยในประวัติศาสตร์ ก็มักจะจับเอาเนื้อหาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 หรือภายหลังการทำสัญญาการค้าเบริงและฉบับอื่น ๆ กับประเทศอังกฤษและประเทศต่าง ๆ ทางตะวันตกเป็นหลักใหญ่ทั้งสิ้น ให้ความสำคัญน้อยกับเนื้อหาก่อนหน้านี้ ลักษณะเช่นนี้มีได้เกิดกับงานของสังคิตเพียงคนเดียว หากแต่มีมาเรื่อย ชนิดที่เรียกว่าเป็นทิมก็ว่าได้ ทั้งนี้มีแบบจากงานเจ้าของสำนักคือ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สุธิประศาสน์ศรีษฐ์ แนวคิดดังกล่าวแผ่อิทธิพลไปถึงนักคิดรุ่นหลังโดยเฉพาะแวดวงประวัติศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ ทั้งที่เป็นลูกศิษย์ลูกหาโดยตรงของนักคิดทั้งสอง และนักประวัติศาสตร์อื่น ๆ ที่แสวงหาแนวทางการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดดังกล่าวนี้ดูจะมีมากขึ้นในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจารณ์จะไม่ขอนำมากล่าวซ้ำอีกในที่นี้⁶ ปัญหาเรื่องการในปี พ.ศ. 2398 เป็นตัวแบ่งที่ค่อนข้างตายตัวเช่นนี้ ถ้าจะว่าไปแล้วมิได้เกิดขึ้นเฉพาะกับงานของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มฉัตรทิพย์และคณะเท่านั้น หากได้มีอิทธิพลครอบคลุมถึงการศึกษารูปแบบเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจพิจารณาการเมือง สังคมวรรณกรรม-วัฒนธรรม ฯลฯ ในสาขาสังคมศาสตร์เกือบทุกสาขา ก็ว่าได้ ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าเป็นเกณฑ์ตัวที่เห็นได้ชัด ซึ่งเกิดขึ้นในทำนองเดียวกันกับการปฏิรูประบอบราชการแผ่นดินของรัชกาลที่ 5 หรือปี พ.ศ. 2475 ที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง⁷

ในประเด็นนี้ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่า หากเราวิเคราะห์หารากฐานทางปรัชญาที่มาของปรากฏการณ์ “การหาพาดานทางความคิด” เช่น การเปลี่ยนแปลงก่อน-หลัง เบริง พ.ศ. 2398 หรือ กลุ่มสยามเก่า-สยามใหม่ ส่วนก่อน-หลัง พ.ศ. 2475 ฯลฯ เป็นต้นแล้ว ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงร่องรอยของวิธีคิดแบบ “dualism” ของนักปรัชญาตะวันตก ซึ่งมี Rene Descartes (1596-1650) ชาวฝรั่งเศสเป็นเจ้าสำนัก แนวคิดของเขาคือรู้จักกันดีในนามของ Cartesianisme ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างมากในการวางรากฐานของศาสตร์ระหว่างสังคมให้มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์นั้น ปรากฏอยู่ในงานชื่อ Discours de la methode เนื้อหาสาระสำคัญหลัก ๆ ของแนวคิดก็คือ การแบ่งสรรทุกอย่างในโลกออกเป็น 2 ส่วน ตัวอย่างเช่น กาย-จิต โลกวัตถุ-โลกวิญญาณ และรวมถึงการแบ่งเป็นฐานเศรษฐกิจ และโครงสร้างส่วน

บนนอกจากกันอย่างเด็ดขาดและกลไก วิธีคิดดังกล่าวมีลักษณะตรงกันข้ามกับรากฐานปรัชญาแบบวัตถุนิยมวิภาษวิธี (Dialectical Materialism) และวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (Historical Materialism) ซึ่งถือว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์นั้นเป็นกระบวนการ (process) ที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง (continuity) อันประกอบด้วยลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ

1. เงื่อนไขเบื้องต้น (condition) ที่ค่อย ๆ มีการสะสมเปลี่ยนแปลงทางปริมาณทีละเล็กละน้อย และ
2. ปัจจัย (factor) ที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงที่สั่งสมไว้นั้น ยกระดับจากปริมาณมาสู่คุณภาพ นี่คือสาระ (essence) ของการเปลี่ยนแปลงที่มีจะปรากฏ (appear) ออกมาภายนอกให้เห็นเป็นปรากฏการณ์ (phenomena) แต่โดยทั่วไปแล้ว ในความเป็นจริงเรามักจะรับรู้จำกัดอยู่แต่ระดับปรากฏการณ์นี้ นั่นคือมีความเชื่อว่าปัจจัย แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นตัวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น (ดังเช่นการใช้เหตุการณ์ต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์มาเป็นตัวแบ่ง ในกรณีของประวัติศาสตร์ไทย ก็คือ เช่นการใช้สนธิสัญญาเบริง เป็นต้น) หากเราถือเอาแต่เพียงปัจจัยว่าเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงแล้ว ก็เท่ากับเราทึกทักเอาว่าปรากฏการณ์นั้นคือความเป็นจริง (reality =) มาร์กซเองได้เคยกล่าวทั่วถึงในเรื่องนี้อาไว้ว่า “..... ถ้าหากปรากฏการณ์ที่เราเห็นคือความเป็นจริงแล้ว การวิเคราะห์และวิทยาศาสตร์ก็คงไม่มีความจำเป็นอะไรเลย เพราะเราคงไม่ต้องมีการวิเคราะห์กัน.....”

เมื่อหันกลับมาพิจารณาของสังคิตเล่มนี้ (และงานชิ้นอื่น ๆ ของคนอื่นในทำนองนี้) ที่จับเอาพ.ศ. 2398 เป็นหลัก และให้น้ำหนักอยู่ที่อิทธิพลต่างประเทศ (ตะวันตก) มากกว่าที่จะดูถึงลักษณะโครงสร้างสังคมภายใน ตลอดจนโครงสร้างชนชั้นของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิม ทำให้ละเลยการพิจารณาถึงโครงสร้างภายในที่มีอยู่ก่อนแล้ว และทำให้โครงสร้างสังคมภายในกลายเป็นตัวที่ถูกกระทำจากภายนอกเพียงข้างเดียว แนวคิดหรือผลของแนวคิดเช่นนี้ขัดแย้งกับหลักการสำคัญในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงสังคมจากวิถีการผลิตหนึ่งไปสู่วิถีการผลิตใหม่ตามที่มาร์กซ์ได้วางแนวทางเอาไว้ ในเรื่องปัจจัยเป็นตัวกำหนดแน่นอนว่าอาจมีผู้โต้แย้งว่า สังคมตะวันตกกับสังคมตะวันตก (ที่มาร์กซ์ใช้เป็นแม่แบบการวิเคราะห์นั้นต่างกัน ผู้วิจารณ์เห็นด้วย ไม่ขัดแย้ง ปัญหาที่มีอยู่เพียงว่าการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกจะสามารถก่อให้เกิดผลการเปลี่ยนแปลงภายในอย่างรวดเร็ว มากมาย โดยปราศจากโครงสร้างรากฐานดั้งเดิมที่จะรองรับการเปลี่ยนแปลงถึงขนาดนั้นหรืองานของนิธิโดยเฉพาะ เรื่อง “วัฒนธรรมกรรมที่

กับวรรณกรรมด้านรัตนโกสินทร์” อาจเป็นอุทธาหรณ์ได้อย่างดีกับปรากฏการณ์ดังกล่าวข้างต้น⁸

การวิเคราะห์ด้วยแนวคิดกล่าวจะไม่ได้แตกต่างไปจากแนวคิดของนักเศรษฐกิจแบบพึ่งพา (dependency school)⁹ มากนักเมื่อใช้อธิบายถึงการพัฒนาอย่างล่าช้า หรือภาคด้อยพัฒนาทางเศรษฐกิจของสังคมรอบนอกที่ถูกการแทรกแซงจากทุนนิยมส่วนกลาง มีนักคิดได้วิจารณ์ทฤษฎีนี้เอาไว้อย่างมากมายในปัจจุบันในที่นี้ขอยกมากล่าวถึงเพียงคนเดียวซึ่งจะได้รับยกยอมรับมากที่สุดคนหนึ่ง เพราะมักจะถูกใช้อ้างบ่อย ๆ สำหรับวิจารณ์ข้อด้อยของสำนักเศรษฐกิจแบบพึ่งพานั้น นั่นคือ Robert Brenner เปรเนอริได้กล่าวเอาไว้ตอนหนึ่งถึงนักทฤษฎีที่มีให้ความสำคัญกับระบบตลาดจากภายนอกเป็นตัวกำหนดรูปแบบของชนชั้นที่เกิดขึ้นในสังคมทุนรอบข้างว่า การค้า การลงทุนและการหมุนเวียนของสินค้ามิได้เป็นปัจจัยที่จำเป็นแต่อย่างใดสำหรับการอธิบายถึงการเกิดขึ้นของการพัฒนาของความสัมพันธ์ทางชนชั้น กล่าวอย่างเฉพาะเจาะจงก็คือ นักคิดของสำนักเศรษฐกิจแบบพึ่งพา ไม่ได้มีการพิจารณาถึงโครงสร้างชนชั้นที่ดำรงอยู่แล้วว่าจะมีส่วนเป็นตัวกำหนดผลของการพัฒนาเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริงแต่อย่างใด ทั้งยังขาดการมองถึงเส้นทางการพัฒนาของโครงสร้างชนชั้นมีอยู่นั้นว่าเป็นมาอย่างไร การไม่ได้พิจารณาถึงปัจจัยเหล่านี้นี้เองทำให้มองเห็นว่าการต่อสู้ทางชนชั้นกำหนดมาจากอิทธิพลของเศรษฐกิจแบบตลาดภายนอก¹⁰

ประการที่สอง ในส่วนของเนื้อหา จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พอยืนยันได้ถึงบทบาทของชาวจีนในการค้าของไทยก่อนการเปิดประเทศ และได้เข้ามามากขึ้นอย่างมากในสมัยของพระเจ้าตากในฐานะที่พระองค์ท่านมีเชื้อสายสัมพันธ์กับชาวจีน รวมถึงสมัยรัตนโกสินทร์แน่นอนว่าเราไม่อาจกล่าวได้ว่าเกิดระบบทุนนิยมขึ้นในประเทศไทยแล้วก่อนเบริง แต่เราก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่า หน่อของทุนนิยมได้เกิดขึ้นแล้วในสังคมไทย¹¹ อย่างไรก็ตามทุนพาณิชย์ของชาวจีนมิได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังเช่นที่เกิดขึ้นในยุโรป โดยเฉพาะการปฏิวัติกระฎุมพีประชาธิปไตยของฝรั่งเศส ที่เกิดขึ้นด้วยการนองเลือด หรือการพัฒนาโดยระบบรัฐสภาแบบอังกฤษซึ่งดูจะแยบยลกว่า (แต่ถึงกระนั้นก็มีการตัดคอกษัตริย์บางองค์ประกอบราชการด้วย) ทั้งนี้เพราะชาวจีนส่งเงินกลับประเทศประการหนึ่ง และชาวจีนมิได้อำนาจทางการเมือง หากแต่อยู่ในฐานะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของกษัตริย์และขุนนางอีกประการหนึ่ง แต่การศึกษาของนักวิชาการต่างชาติบางคน เช่น Chung-Hsun Yu ได้ให้ข้อ

เท็จจริงว่ามีการสะสมทุนเกิดขึ้นในสังคมไทย ทั้งยังมีการใช้ทุนที่ทำได้จากการค้าผูกขาดภายใน-ภายนอกและการผูกขาดเก็บภาษี นี่ในการลงทุนทำการผลิตทางเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ (productive) อีกด้วย มิใช่เป็นการใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยที่ไม่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ตามที่มักทำกันในหมู่ศักดินา ตัวอย่างที่เขาขมามีสองกรณีด้วยกันคือ อุตสาหกรรมน้ำตาลซึ่งมีมาก่อนหน้าสนธิสัญญาเบริงถึงสามสิบปี ซึ่งเริ่มแรกจะใช้เป็นตัวอย่างของอุตสาหกรรมภายในที่ต้องล้มละลายจากการเข้ามาของทุนนิยมตะวันตกในการวิเคราะห์ถึงอิทธิพลต่างชาติ แน่แน่นอนว่าธุรกิจน้ำตาลเป็นของภายในประเทศจริง แต่มิใช่เป็นของนายทุนท้องถิ่นชาวไทยหรือขุนนางไทยตรงกันข้ามเป็นของนายทุนพ่อค้าชาวจีนที่อยู่ในระบอบราชการไทย-เพราะต้องทำการรับเหมาผูกขาด ประมูลภาษีอากรทำให้ต้องมีฐานะทางสังคมในระบบของไทย นั่นคือ ได้รับศักดินา เหมือนขุนนางไทย อย่างไรก็ตามหลังการเข้ามาของทุนต่างชาติและความผันผวนของราคาน้ำตาลในตลาดโลกทำให้ในที่สุดอุตสาหกรรมน้ำตาลของชาวจีนต้องปิดกิจการไปในที่สุดปี พ.ศ. 2432 ทั้งนี้ทุนต่าง ๆ ที่เหลืออยู่-ได้มีการเอาไปลงทุนในกิจการบางพาราคือ ตัวอย่างที่สองคือ อุตสาหกรรมช่างฝีมือ (handicraft)¹² อุตสาหกรรมประเภทหลังเป็นหนึ่งในหลายอุตสาหกรรมที่มีได้ล้มละลายไปกับการเข้ามาของทุนต่างชาติ¹³ ประเด็นที่ Yu เสนอเอาไว้ว่าสนใจต่อการพิจารณา คือในลักษณะของการสะสมทุนการค้าของชาวจีนที่มีมาแต่เดิมนั้นแน่นอนว่าไม่อาจพัฒนาให้เกิดทุนนิยมได้จนกว่า ไทยเองจะเริ่มพัฒนา เพราะชาวจีนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบสังคมที่เป็นอยู่ แต่ที่สำคัญก็คือ ผลของการเปิดประเทศนั่นเองที่เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้อิทธิพลทางเศรษฐกิจของจีนแผ่ขยายไปได้อย่างรวดเร็วในสังคมไทย โดยเฉพาะการเลิกการค้าผูกขาดของรัฐบาล¹⁴ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความไม่เป็นอิสระทางการเมืองของคนจีนใน

ไทยในขณะนั้น ที่ต้องพึ่งพากับเจ้านายและขุนนาง ซึ่งในด้านหนึ่งก็เป็นเกราะป้องกันการแสวงหาผลประโยชน์ของชาวจีนได้เป็นอย่างดี ในอีกด้านหนึ่งก็เป็นอุปสรรคสำคัญในการทำให้การเปลี่ยนแปลงทุนการค้าไปเป็นทุนอุตสาหกรรมของเจ้าชาวจีนมิได้ เป็นไปตามแบบฉบับของทุนนิยมสมัยใหม่¹⁵ ที่สำคัญว่านั่นก็คือ มิได้มีความขัดแย้งหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อโครงสร้างอำนาจเก่าแต่อย่างใดทั้งนี้ “.....เพราะความเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในยุคนี้ (ต้นรัตนโกสินทร์) ได้เปลี่ยนลักษณะของชนชั้นนำของระบบศักดินาไปไม่น้อย ร่วมกับชาวจีนที่สัมพันธ์กับกลุ่มศักดินาชั้นสูงอย่างแนบแน่น ได้ทำให้ชนชั้นนำในสังคมไทยมีลักษณะเป็นกระดุมที่มากเกิน จะนั้นความเข้าใจอย่างต้องแท้เกี่ยวกับชนชั้นนำซึ่งเป็นกระดุมที่ของต้นรัตนโกสินทร์จะช่วยให้สามารถเข้าใจความเปลี่ยนแปลงซึ่งชนชั้นนำของไทยเป็นผู้ก่อให้เกิดขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาริงได้อย่างแท้จริง มีความสืบเนื่องกัน..... อย่างมากกว่าที่เคยเข้าใจกันมา..... (และ) เป็นโอกาสที่ทำให้เราเข้าใจพัฒนาการต่าง ๆ ของสังคมไทย โดยมองจากภายในของสังคมไทยเอง แทนที่จะชะง่อนหาแค่แรงผลักดันจากภายนอก ซึ่งไม่ช่วยอธิบายสังคมไทยได้มากไปกว่าการสัมผัสอย่างผิวเผินที่เปลือกนอกเท่านั้น.....”¹⁶ (เน้นโดยผู้วิจารณ์)

และในปี พ.ศ. 2462 ภายหลังจากสนธิสัญญาเบาริงไม่กี่สิบปี ชาวจีนก็สามารถควบคุมชีวิตทางเศรษฐกิจทั้งหมดของไทยเอาไว้ในกำมือ ยกเว้นทางด้านเกษตรที่เหลือเอาไว้ให้กับชาวนาไทยท้องถิ่น¹⁷

ผู้วิจารณ์หวังว่าข้อคิดเห็นที่กล่าวมาข้างต้นนี้คงจะมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการศึกษาจากอดีตถึงวิพากษ์วิจารณ์งานด้านทฤษฎีให้ต้นจากการหลบลี้และคงเป็นประโยชน์อยู่บ้างสำหรับผู้สนใจเรื่องพัฒนาการเศรษฐกิจสังคมการเมืองไทยยุครัตนโกสินทร์ และสำหรับบทความของ Yu นั้นเป็นสิ่งไม่น่าผ่านเลยไป (สังคิดไม่ได้กล่าวถึงบทความชิ้นนี้เลย ทั้ง ๆ ที่เป็นเรื่องของเมืองไทยโดยตรงเมื่อเทียบกับงานความคิดคนอื่น ๆ ที่อ้างเอาไว้ในภาคทฤษฎีบทที่ 1) เพราะมิได้มีแต่ข้อมูลเกี่ยวกับเศรษฐกิจของชาวจีนเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังมีการวิเคราะห์ทางทฤษฎีการสะสมทุนของชาวจีนในไทยเอาไว้ค่อนข้างน่าสนใจอย่างมากอีกด้วย ●

กนกศักดิ์ แก้วเทพ

หนังสืออ้างอิงท้ายบทวิจารณ์

1. ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, “ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และระบบการเมืองแบบพ่อขุนอุปถัมภ์” ใน สมบัติ นันทวงศ์และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บรรณาธิการ) **รักเมืองไทย** รวมบทความวิชาการทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เพื่อเป็นเกียรติแด่ศาสตราจารย์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ในโอกาสอายุครบ 60 ปี บริษัทสำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชย์ จำกัด 2519, หน้า 35
2. แนวคิดนี้คล้ายกับที่ ทักษ์ เสนอไว้ว่าเป็นสำนักคิดในการวิเคราะห์สังคมไทยสำนักที่สามสำหรับลักษณะใหญ่ของสำนักคิดทั้งสามสำนักในทัศนะของทักษ์นั้น โปรดดูรายละเอียดใน ทักษ์ **เพ็งอึ้ง**, หน้า 36-37
3. Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam* (l, 1857) cf. James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970*, Oxford University Press, London, 1971, p. 19.
4. ผู้วิจารณ์จำได้ว่าในครั้งที่ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้คือ สังคิด เสนอบทความเรื่อง “ทุนนิยมขุนนางไทย 2475-2503” ในการสัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ณ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 24 มกราคม 2524 ซึ่งบทความนี้ตีพิมพ์ไว้ใน **ปาจารย์สาร 8.3** (มิถุนายน-กรกฎาคม 2524), หน้า 54-63 นั้น ผู้วิจารณ์บทความคนหนึ่งคือ ไกรศักดิ์ ชุณหะวัณ อาจารย์คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้กล่าวถึงทฤษฎีที่สังคิดนำมาใช้ในการวิเคราะห์ว่า ล้าหลังโดยเฉพาะทฤษฎีของวิทไฟเกลซึ่งเคยเป็นมาร์ชิสต์มาก่อน แต่ตอนหลังได้หันหลัง รวมทั้งทำการคัดค้านลัทธิมาร์กซ์อย่างจริงจังคนหนึ่ง ผู้วิจารณ์เองจะเห็นเอออไปด้วยกับทัศนะของไกรศักดิ์ ในครั้งนั้น ฉะนั้น ขอให้ถือว่าการวิจารณ์หนังสือของสังคิด ในครั้งนี้ เป็นการวิจารณ์ตนเองของผู้วิจารณ์ด้วย ที่ได้เชื่ออะไรไปอย่างง่าย ๆ โดยมีได้สำรวจอย่างรอบคอบ เห็นด้วยเพียงเพราะนักทฤษฎีผู้นั้นเป็นผู้คัดค้านลัทธิมาร์กซ์เท่านั้นเอง (ตัวอย่างอันนี้ดูจะเข้าใจกันดีถึงปัญหาทฤษฎี-ข้อมูลที่กล่าวมาแล้วข้างต้น) เราจำเป็นจะต้องศึกษางานกันกว่าต่าง ๆ โดยปราศจากการตัดสินใจอคติการการเมืองที่มีอยู่ในความคิด เพื่อให้หลุดออกไปจากกรงกรอบความคิดที่แคบ ๆ)
5. แน่นนอนว่าการปฏิเสธลักษณะที่แตกต่างกันระหว่างสังคมจีนกับสังคมไทยในอดีตในที่นี้ไม่มีได้หมายความว่าผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับแนวคิดที่ ทรงชัย ณ ยะลา ใช้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับเสนอให้เห็นถึงความแตกต่างกันระหว่างสังคมทั้ง

สอง ดังเช่นที่ได้แสดงให้เห็นปรากฏอยู่ในบทความที่ชื่อฉาว (scandal) ของเขาที่ชื่อ “ปัญหาการศึกษาวิธีการผลิตของไทย อันเนื่องมาจากทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้น-กิ่งศักดิ์นา”, พิมพ์ในวารสารเศรษฐศาสตร์ 1 : 2 (มีนาคม - เมษายน 2524) หน้า 1-98 โดยการใช้เพียงเรื่อง “เขตเช่า” หรือเขตสัมปทาน” อย่างของจีนมาปฏิเสธลักษณะ “กิ่งเมืองขึ้น-กิ่งศักดิ์นา” ของไทย อย่างง่าย ๆ และรวบรัด เพราะนั่นก็เท่ากับว่าทรงชัย ได้ลดตัวทฤษฎีหรือแนวคิดของเหมา ในเรื่องนี้เหลือเพียง “ไม้บันทัด” เล็กอันเดียวที่จะเอาไปใช้วัดอะไรต่อมิอะไรได้ตามใจชอบ ทั้งนี้และทั้งนั้น เราต้องระลึกอยู่เสมอว่า การวิเคราะห์สังคมนั้น ไม่อาจทำได้อย่างตายตัว เพียงตรง รวากับผลงานของนักเทคนิค และก็ไม่เหมือนกับการพิจารณาตีความในศาล ของนักกฎหมายที่มีตัวบทเป็นบันทัดฐานอยู่แล้วด้วยเช่นกัน

6. คู่ตัวอย่างเช่น

1) สมเกียรติ วันทะนะ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475” เอกสารโรเนียวประกอบการปาฐกถาทางวิชาการจัดโดย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย สถาบันวิจัยสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ (วันที่ 19 มีนาคม 2525) ซึ่งจะเป็นบทความชิ้นแรก ๆ ที่พยายามจะทำความเข้าใจถึงรัฐไทยภายหลังสนธิสัญญาเบาริ่งบนพื้นฐานของความเชื่อที่ว่าเจ้าอนุวงศ์รัตนโกสินทร์มีการเปลี่ยนแปลงตนเองมากขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมในเวลานั้นมากกว่าที่จะมองสังคมไทยยุครัตนโกสินทร์ว่าหยุดนิ่งไม่เคลื่อนไหวได้อย่างน่าสนใจ อย่างไรก็ตาม คงเป็นเพราะเหตุที่ “บทความขนาดสั้นชิ้นนี้เขียนเพื่อประกอบการปาฐกถา เนื้อหาจึงมีลักษณะหนักไปในทางการตั้งคำถามและจับประเด็นบางประการเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน มากกว่าเป็นรายงานผลการค้นคว้าวิจัยทางวิชาการโดยตรง หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่ง บทความนี้มีข้อความพยายามในการเขียนประวัติศาสตร์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม หากแต่เป้าหมายหลักอยู่ที่การทบทวน ข้อเขียนที่พาดพิงถึงประวัติศาสตร์ของรัฐดังกล่าวเอาไว้เป็นเบื้องต้นเท่านั้น” (น. 1 เน้นโดยผู้วิจารณ์) ซึ่งไม่ได้มีเนื้อหาสาระอะไรมากจริงดังผู้เขียนกล่าวออกตั้งไว้ตั้งแต่ต้นเลยทำให้ได้รับข้อวิจารณ์อย่างไม่ใส่ใจนัก อาทิเช่น ชัยอนันต์ สมุทวณิช กล่าวถึง

สั้น ๆ เพียงว่า “ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงไม่เห็นด้วยกับแนวทางการวิเคราะห์ระบอบการปกครองไทยของสมเกียรติ วันทะนะ ที่ว่าก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ลักษณะของการปกครองเป็นแบบสมบูรณาญาสิทธิ”

(ดูชัยอนันต์ สมุทวณิช “ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475”, วารสารธรรมศาสตร์, 11 : 2 (มิถุนายน 2525), น. 61 เจริญอรุณีที่ 10)

2) สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “สังคมไทยจากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม” วารสารธรรมศาสตร์ 11 : 2 (มิถุนายน 2525) หน้า 128-164

แม้ว่าผู้เขียนค่อนข้างเห็นคล้อยตามการวิเคราะห์วิจารณ์ของสมศักดิ์ แต่ก็อดไม่ได้ที่จะเห็นแย้งในข้อสรุปตอนท้ายของบทความนี้ที่มองดูความแตกต่างของงานฉัตรทิพย์และคณะ กับของ นิธิ ออกเป็น “ข้าง” หรือ “ฝ่าย” เพราะนั่นจะไม่ค่อยให้ประโยชน์อะไรนักแก่วงวิชาการ ในทัศนะของผู้วิจารณ์เห็นว่า เราน่าจะมีการมองถึงสิ่งต่าง ๆ (คืองานเหล่านี้) อย่างเป็นกระบวนการการพัฒนาวิชาความรู้โดยส่วนรวมทั้งหมดของสังคม ซึ่งแน่นอนว่าการค้นพบสิ่งใหม่ ๆ ที่ต่างจากสิ่งเก่าที่มีอยู่เดิม ย่อมสมควรได้รับการสนับสนุน แต่ในขณะที่เดียวกัน สิ่งเก่านั้นเองที่เป็นตัวทำลายและทอดตัวเป็นบันไดให้เกิดการทับถมของสิ่งใหม่ขึ้น และจริง ๆ แล้ว อาจจะกล่าวได้โดยไม่ผิดนัก ว่าไม่มีทฤษฎีสังคมศาสตร์ทฤษฎีใดเป็นนิรันดร์ ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าพิจารณากันอย่างยุติธรรมแล้ว คุณูปการในการรังสรรค์งานวิชาการของนักคิดเช่นฉัตรทิพย์และคณะ ที่มีต่อการวิชาการบ้านเรานั้นมีค่ากล่าวของสมศักดิ์เองที่ว่า “.....ปี 2522-2523 เป็นปีของ ฉัตรทิพย์ และคณะ.....” ก็มีส่วนที่ให้เห็นจริงนี้ได้อีกโสดหนึ่ง คำกล่าวนั้นคงยืนยันได้จากผลงานต่าง ๆ ของฉัตรทิพย์และคณะ สิ่งที่ต้องตระหนักอยู่เสมอ คงจะเป็นข้อจำกัดระหว่างความตั้งใจจริงกับการวิเคราะห์จริง ๆ ต่างหากที่ให้ผลการศึกษาออกมามิได้เป็นไปตามที่คาดหวัง

3) พรชัย คุ้มทวีพร, “แนววิเคราะห์สังคมไทยจากอดีต-ปัจจุบัน”? สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 6 : 1 (เมษายน - กันยายน 2525), หน้า 106-132

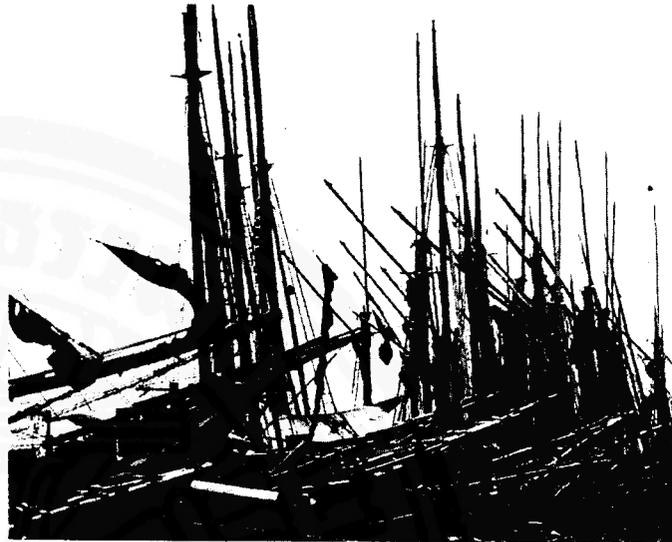
4) สุเทพ สุนทรภัสส์, “จากบรรณาธิการสู่ศูนย์รวมอำนาจ

: วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ใน ยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2475) สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 6 : 1 (เมษายน - กันยายน 2525), หน้า 133-148

ทั้งสี่คนนี้ได้รับอิทธิพลจากผลงานการค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ของนิธิเอียวศรีวงศ์ เกือบทั้งสิ้น เมื่อพิจารณาจากเอกสารอ้างอิง หรือแนวคิดที่นำเสนอสำหรับวิจารณ์ กล่าวในแง่ นี้แล้ว ผลงานของนิธิส่งผลกระทบต่อสังคมนี้โดยตรง โดยเฉพาะงานชิ้นล่าสุดของเขาในเรื่อง “วัฒนธรรมกรรมพิ กัถวรรคกรรมต้นรัตนโกสินทร์”, เอกสารวิชาการหมายเลข 20, สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525 และ ก็คงส่งผลกระทบต่อ ๆ ไปถึงสำนักแนวคิด “สยามเก่า” “สยามใหม่” ดังความตั้งใจนี้นิธิได้เขียนเอาไว้ ให้ “บทนำ” ด้วย และคงจะมีอิทธิพลไปถึงการใช้ พ.ศ. 2475 เป็นตัวแบ่งการศึกษา การเมืองไทยสมัยใหม่ด้วย กล่าวโดยสรุปก็คือ อาจมีผลให้ต้องมีการทบทวนการศึกษา การเปลี่ยนแปลงการเมืองเศรษฐกิจ, สังคมไทย ที่ใช้ “เพดานความคิด” ทั้งหลายนั้นขนานใหญ่ทีเดียว ซึ่งคงต้อง ติดตามดูกันต่อไป

7. ในบทวิจารณ์หนังสือของประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล เรื่อง ผลกระทบของแนวคิดตะวันตกที่มีต่อแนวคิดทางการเมือง ไทย ช่วง พ.ศ. 2369-2454 สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์ นักประวัติศาสตร์ไทยผู้หนึ่งกล่าวเอาไว้ ความว่า “แม้ว่าจะมีงานที่ศึกษา ถึงการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในแง่มุมที่เกิดจากอิทธิพล ของตะวันตกที่ออกมาก่อนหน้านั้นเป็นจำนวนไม่น้อยก็ตามที่ แต่งานส่วนใหญ่มักจะเริ่มต้นจากการลงนามในสนธิสัญญา เบาริ่ง พ.ศ. 2398 หรือไม่ก็เริ่มจากการปฏิรูปประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ 5” สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 4 : 2 (ตุลาคม 2523-มีนาคม 2524), หน้า 127 และข้อ สังเกตของทักษ์ที่ว่า “ในการศึกษาการเมืองไทยสมัยใหม่ของ ไทยนั้น นักวิชาการส่วนใหญ่มักจะใช้ ปี พ.ศ. 2475 เป็นจุด เริ่มต้น โดยมีความเชื่อมั่นว่าหลังจากปี พ.ศ. 2475 การเมือง ไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงโดยขั้นพื้นฐานคือ ระบอบสมบูรณา-ญาสิทธิราชถูกเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยรัฐ-ธรรมนูญ (constitutional democracy) และอำนาจทางการเมือง ของกษัตริย์และกลุ่มเจ้า ได้ถูกยึดมาเป็นกรรมสิทธิ์ของ คนกลุ่มใหม่ ซึ่งประกอบด้วยข้าราชการ ทหารและพลเรือนผู้ เป็นสมาชิกในคณะราษฎร”, ทักษ์, อ้างแล้ว, หน้า 38 ดูจะ

เป็นตัวอย่างยืนยันถึงแนวการศึกษาเช่นว่านี้ได้ไม่มากนัก น้อย

8. ปัญหาของนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ยึดเอาปี พ.ศ. 2398 เป็นเกณฑ์แบ่งสำหรับที่จะดูการพัฒนาเศรษฐกิจไทยใน สมัยก่อนหน้านั้น คงเนื่องมาจากยึดแน่นอยู่กับตัวทฤษฎีหลัก ก็ได้ ดังที่ รุจยา อากาภา ได้เคยกล่าววิจารณ์งานทางประวัติ ศาสตร์ของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มาแล้วในการประชุมสัมมนา ประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์ (31 มกราคม-กุมภาพันธ์ 2524) ในเรื่องนี้ว่า “.....การมองท่าทีแนวคิดของระบบ ทุนนิยมก็ดี และ บทบาทของชนชั้นกลาง ที่มีต่อกำเนิดนั้นก็ ดีทำให้ ดร. ฉัตรทิพย์ ไม่ให้โอกาสระบบศักดินา (ไทย) ที่จะสลายตัวไปตามกรรมของมัน ในเวลาของมันโดยเหตุผล ของมัน และโดยปัจจัยที่จะเป็นตัวกำหนดมันเอง การยอมรับ กฎสากล ที่ว่าระบบศักดินา (จะ) พัฒนาไปสู่ระบบทุน นิยม และชนชั้นกรรมพิจะต้องมีการกิจสำคัญในวิวัฒนาการ เป็นการกักขังแนวทางการวิเคราะห์ ที่น่าจะหลีกเลี่ยงได้” รายงานประวัติศาสตร์ของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เอกสารสัมมนา หมายเหตุ 10, หน้า 5-8 เน้นโดยผู้วิจารณ์) ทั้งนี้ รุจยา ก็ได้ วิจารณ์ให้พิจารณาประเด็นการค้าต่างประเทศที่มีประวัติยาวนาน โดยเฉพาะในสมัยประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้น มากกว่านี้ (หน้า 6) อันที่จริงแล้ว ได้มีนักวิชาการไทย ที่ศึกษา ถึงการจัดระเบียบสังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์ได้ยืนยันว่ามี การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองอย่างมากในยุค ต้นแล้วอย่างน้อยก็กล่าวไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512 ถึงปัจจุบันก็ มากกว่าสิบปีด้วยซ้ำไป นั่นคืองานของ ม.ร.ว.อคิน

รพีพัฒน์ เรื่อง **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416** (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทของผู้เขียนที่เสนอต่อมหาวิทยาลัยคอร์เนล ปี 1969 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และ พรพนี สงวนบุญมี บัณฑิต อ่อนดำ (บรรณาธิการ, จัดพิมพ์โดยมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2521 ในฉบับที่ 7 ที่ว่าด้วย การเปลี่ยนแปลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2416 ออกิน กล่าวไว้ค่อนข้างท้าทายว่า “ถ้าหากมีผู้ถือว่า สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสมัยที่อยู่คงที่ ปราศจากการเปลี่ยนแปลงใด ๆ การถือเช่นนั้นจะต้องนับว่าผิดพลาดจากความจริง แน่แน่นอน” (หน้า 252)) (เน้นโดยผู้วิจารณ์)

9. แนวคิดของสำนักเศรษฐกิจแบบพึ่งพา ในภาษาไทยนั้นอาจดูได้จาก เช่น นครินทร์ ไตรรัตน์, “ทฤษฎีการพัฒนาแบบกึ่งเมืองขึ้น :: แนวความคิดและงานเขียน,” **รัฐศาสตร์สาร**, 7 : 2 (มกราคม - เมษายน 2524), หน้า 21-74

10 Robert Brenner, “The Origins of Capitalist Development : A Critique of Neo-Smithian Marxism”. **New Left-Review**, No. 104 (1977) p.27 อีกบทความหนึ่งที่น่าสนใจพอกันก็คือ Barbara Bradley, “The Destruction of natural economy.” in H. Wolpe (ve). **The Articulation of Mode of Production**, RKP, London, 1980. pp. 93-127

11 สถานการณ์เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในยุคต้นรัตนโกสินทร์อย่างละเอียดจะดูได้จาก เช่น นิธิ, **อ้างแล้ว**, หน้า 25, (บทที่ 3-ระบอบฟิโนเศรษฐกิจส่งออก) หน้า 69-162 โดยเฉพาะข้อสรุปที่ว่า “(เหตุฉะนั้นแม้ว่าลักษณะการครอบงำของระบอบฟิโนที่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัด แต่ก็สอดคล้องกับระบบศักดินาที่มีอยู่เดิม เพราะระบอบฟิโนที่เกิดขึ้นนั้นมีจำนวนน้อย ได้แก่ชนชั้นนำในระบบศักดินา และชาวต่างชาติจำนวนหนึ่งเท่านั้น พวกนี้อาศัยโครงสร้างของศักดินาถือครองอำนาจทางการเมืองสืบมา ทั้งยังอาศัยกลไกของระบอบศักดินาและในการเพิ่มพูนและรักษาผลประโยชน์ทั้งอย่างเก่าและอย่างใหม่ อันเกิดจากการพาณิชย์ของคน” (หน้า 159) และ “ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ทั้งหมด เศรษฐกิจของต้นรัตนโกสินทร์จึงไม่อาจจัดได้ว่าเป็นเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แม้ว่ามีลักษณะบางอย่างที่คล้ายกับเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก็ตาม เราอาจกล่าวได้แต่เพียงว่า จุดเริ่มต้นหรือพื้นฐานสำคัญของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในประเทศไทยได้กำเนิดขึ้นแล้วในสมัยนี้ อันจะเป็นปัจจัยที่มีส่วนช่วยกำหนดพัฒนาการของเศรษฐกิจแบบทุน

นิยม ซึ่งจะเฟื่องฟูขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ชนชั้นนำที่เป็นระบอบฟิโนเหล่านี้จะฉวยประโยชน์ซึ่งเกิดขึ้นจากสนธิสัญญาเบาว์ริงได้ก่อน และเพราะการถือประโยชน์จากเศรษฐกิจแบบส่งออกโดยคนกลุ่มนี้ได้ดำเนินมาเป็นเวลานานแล้ว สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงมิได้กระทบกระเทือนผลประโยชน์ของคนกลุ่มนี้เท่าใด ทั้งนี้ใช่เป็นการปฏิวัติอย่างที่เซอร์จอห์น เบาว์ริงเข้าใจเหตุฉะนั้นแม้ว่าอำนาจที่เกิดจากระบอบศักดินาจะมีคู่แข่งคืออำนาจที่เกิดจากการสะสมทรัพย์สินสมบัติ แต่ระบอบศักดินาก็ไม่เสื่อมสลายลง ทั้งนี้เพราะพวกที่มีทรัพย์สินและพวกที่มีอำนาจอันเนื่องกับระบอบศักดินาเป็นคนพวกเดียวกัน หรืออย่างน้อยก็มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ความก้ำกึ่งกันของระบอบศักดินา และการเติบโตของระบอบฟิโนในต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้เศรษฐกิจของสมัยนี้ไม่เป็นทุนนิยมไปได้ (หน้า 161)

12. Chung-Hsun Yu, “Capitalist Development and The Overseas Chinese Economy : Thailand.” **The Developing Economies**, 9 : 3(September 1971). pp. 250-254. และดูนิธิ, **อ้างแล้ว**, หน้า 106-116

13. ในประเด็นนี้ ดู Ingram, op. cit., pp. 127-8

14. ดู Tu, op. cit., pp. 254-6 ซึ่งเหมือนกัน ข้อสรุปของนิธิ เดี่ยวศรีวงศ์

15. Ibid., p. 257 และก่อนหน้านั้นมาร์กซ์ก็เคยกล่าวเอาไว้ทำนองเดียวกันในหนังสือ **Capital Vol. 3**, penguin Books, 1981 เมื่อพิจารณาถึงเรื่องบทบาทของทุนพาณิชย์หรือทุนการค้า (merchant capital) ประเด็นที่สำคัญสอดคล้องกับเนื้อที่อภิปรายในที่นี้คือ ตอนที่มาร์กซ์กล่าวว่า “พัฒนาการของทุนการค้าและทุนพาณิชย์จะทำให้การผลิตเป็นการผลิตที่มีมูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange-value) เพิ่มมากขึ้น ๆ และจะเข้าแทนที่รูปแบบการผลิตอันเก่าที่ผลิตเพื่อใช้อย่างไรก็ตาม การที่ทุนการค้าจะนำไปสู่การพังทลายของวิถีการผลิตอันเดิม มากน้อยแค่ไหน ขึ้นอยู่กับความเป็นปึกแผ่นมั่นคง (solidity) และการผสมผสานกัน (articulation) ของวิถีการผลิตเดิมเป็นสำคัญ ดังนั้นผลที่จะออกมาว่าเป็นอย่างไรจึงมิได้ขึ้นอยู่กับการค้า หากแต่ขึ้นอยู่กับลักษณะของวิถีการผลิตอันเก่า” (หน้า 447)

16. นิธิ, **อ้างแล้ว**, หน้า 162

17. J.W. Cushman, “Sianese State trade and the Chinese Go-Between, 1767-1855”. **Journal of Southeast Asian Studies**, 12 : 1 (March 1981), p. 61.